

ФАКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛ У ШКІЛЬНИХ КУРСАХ ПРАВОЗНАВСТВА

Лілія РЯБОВОЛ (Кіровоград)

У статті визначено місце і роль фактів у навчальному правознавчому матеріалі, проведено їх класифікацію, розроблено методичні рекомендації щодо ефективного використання дидактичного потенціалу фактичного матеріалу в шкільних курсах правознавства.

В статье определены место и роль фактов в учебном материале правоведения, проведена их классификация, разработаны методические рекомендации по эффективному использованию дидактического потенциала фактического материала в школьных курсах правоведения.

Ключові слова: емпіричний рівень пізнання, фактичний матеріал, факти, державно-правові факти, юридичні факти.

Постановка проблеми. Основоположним компонентом змісту шкільної правової освіти є знання, місце і роль яких опосередковується тим, що вони є орієнтувальною основою учня для знаходження свого місця в світі. Правові знання, крім суто педагогічної, виконують важливу соціальну функцію, за умови перетворення на переконання, стають керівництвом до дії. Виступаючи частиною світогляду людини, вказує С.Гончаренко, вони визначають її ставлення до дійсності, моральні погляди й переконання, вольові риси особистості, характер [2, 137].

З позицій педагогіки знання розглядаються як форма існування й систематизації результатів пізнавальної діяльності людини – пізнання. Під ним розуміють процес цілеспрямованого активного відображення об'єктивного світу в свідомості людей; специфічну, вищу форму відображення, що на відміну від нижчих, здатна виходити за межі наявного стану речей, тобто відображати не тільки сучасне, але й майбутнє, не лише дійсне, а й численні можливості – конкретні й абстрактні – для вибору тієї з них, що найбільше відповідає інтересам людини [5, 180]. У процесі пізнання учнями наукової картини

виникнення, функціонування і розвитку держави і права у їх свідомості відображається система відомостей юридичної науки, засвоюються правові знання. Систематизована сукупність педагогічно адаптованих наукових знань про державу і право утворюють навчальний правознавчий матеріал.

Опанування змістом шкільної правової освіти передбачає засвоєння навчального правознавчого матеріалу, представленого на емпіричному й теоретичному рівнях. Зміст правознавства на емпіричному рівні охоплює фактичний матеріал, що відображає ознаки і властивості подій, явищ, процесів із зовнішньої сторони, на теоретичному – передбачає осмислення внутрішньої сутності фактів, оволодіння системою наукових понять, зв'язків, державно-правових закономірностей тощо. Зазначені рівні пізнання розмежовуються достатньо умовно, не можна визначити також і чітку послідовність, або черговість навчання на них. Філософи обґрунтовують це тим, що у пізнавальному процесі, виходячи з його логіки: від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики, передбачається не відокремлення «чистого» чуттєвого пізнання від «чистого» абстрактного мислення, а дослідження емпіричного й теоретичного рівнів мисленого осягнення дійсності, що за своїм характером не є лінійним. Отже, у контексті дослідження проблеми змісту шкільної правової освіти та формування його системоутворюючого компоненту – правових знань, засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу на емпіричному рівні є важливим питанням, адже максимальне використання дидактичного потенціалу фактичного матеріалу в шкільних курсах правознавства сприятиме підвищенню ефективності навчання правознавства в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пізнання як процес, результатом якого є засвоєння знань було предметом дослідження таких фахівців у галузі педагогіки й дидактики, як: В. Бондар, Н. Волкова, С. Гончаренко, І. Малафійк, С. Пальчевський, О. Савченко, М. Фіцула та ін. Питання емпіричного й теоретичного рівнів засвоєння учнями навчального історичного матеріалу, співвідношення фактичного й теоретичного матеріалу в шкільних курсах історії вивчали К. Баханов, Є. Вяземський, О. Пошетун, О. Стрелова, М. Студенікін, С. Терно, Г. Фрейман та ін. Цінними для розкриття теми й досягнення мети нашого наукового дослідження є праці В. Маньгори щодо методики формування знань про державу в учнів основної школи на уроках історії та правознавства, В. Смірної щодо інтегрованого підходу до структурування змісту правових знань у професійно-педагогічному коледжі, Н. Ткачової щодо педагогічних основ формування правосвідомості учнів у закладах професійно-технічної освіти тощо, проте, в них увага науковців переважно приділяється засвоєнню

навчального матеріалу на теоретичному рівні. Дидактичний потенціал фактичного матеріалу в шкільних правознавчих курсах залишається не достатньо вивченим, методичні рекомендації щодо ефективної організації навчально-пізнавальної діяльності, пов'язаної із засвоєнням фактів, – не розроблені, що й обумовило обрання теми нашого наукового дослідження.

Метою статті охоплюється визначення місця й ролі фактів у навчальному правознавчому матеріалі, їх класифікація та розробка методичних рекомендацій щодо ефективного використання дидактичного потенціалу фактичного матеріалу в шкільних курсах правознавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як зазначалося вище, на емпіричному рівні пізнання предмета правознавства передбачається засвоєння фактів юридичної науки. Факт, за походженням терміну, – те, що сталося; у широкому тлумаченні є синонімічним таким поняттям, як: істина, подія, результат; має ознаку реальності на протигагу вигаданому; є конкретним на відміну від абстрактного, й таким, що зафіксований за конкретним часом та місцем. Виходячи з того, що предметом правознавства є держава і право як форма та засіб (механізм) організація суспільства, факти у правознавстві розглядаємо як соціальні факти, що уособлюють одиничні соціально значущі події або деякі сукупності однорідних подій, типових для конкретної сфери суспільного життя (галузі правового регулювання) або для певних соціальних (державно-правових) процесів. К. Баханов тлумачить факти як найпростіші одиниці знань, що фіксують конкретну подію або будь-який її прояв [1, 90]. Під науковими фактами С. Пальчевський розуміє фрагменти реальності, виявлені за допомогою засобів науки, а не інших шляхів пізнання світу і людини (релігії, інтуїції, мистецтва) [3, 206]. Факт юридичної науки є одиницею правових знань.

Обґрунтовуючи місце фактів у навчанні, вихованні й розвитку особистості, М. Горький вказував, що вчать, виховують факти, завжди факти, ідеї знаходяться у сув'язі з фактами (супроводжуються ними). К. Ушинський зазначав, що свідомість збагачується завдяки збільшенню кількості фактів та їх переробці. Чим більше фактичних знань набув учень і чим краще він опрацював цей «сирий» матеріал, тим більш розвинутим є його інтелект. Враховуючи викладене, зазначимо, що у процесі пізнання правознавства накопичення фактичного матеріалу учнем не є самоціллю, оскільки факти цінні не самі по собі, а як основа для формування понять, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, узагальнення й систематизації навчального матеріалу, тобто засвоєння його на теоретичному рівні.

Фактичний матеріал правознавчих курсів складається з *фактів державно-правової дійсності*. З огляду на закономірності виникнення й розвитку держави і права, факти доцільно групувати за аналогією з історичним фактичним матеріалом й, враховуючи специфіку правознавства як науки та навчального предмета, виокремлювати серед них події, явища та процеси. *Факт-подія* – одинична, неповторна, оригінальна, локалізована у часі й просторі дійсність [4, 55]; фрагмент дійсності, реальності, що об'єктивно існує; конкретне й одиничне, на відміну, від абстрактного й загального; елементарна одиниця фактичного змісту правознавства, що пізнається на емпіричному рівні. До них відносимо, наприклад: прийняття 28 червня 1996 р. кваліфікованою більшістю голосів у Верховній Раді (315 народних депутатів) Конституції України; проголошення Президентом України 15 січня 2000 р. і проведення 16 квітня 2000 р. всеукраїнського референдуму з народної ініціативи. Причому, фактом є не лише саме по собі проголошення і проведення всеукраїнського референдуму, але й формальні та практичні його результати, безпосереднє вивчення та з'ясування сутності яких передбачається вже на теоретичному рівні.

Факт-явище – елемент державно-правової дійсності (реальності) у її розвитку і становленні із специфічними ознаками, безвідносний до конкретних фактів-подій, без вказівки часу, місця, учасників (суб'єктів), наприклад, трансформація змісту сучасного конституціоналізму як центру, навколо якого «обертається» вся сучасна конституційно-правова проблематика, як основна парадигма та критерій конституційної практики.

Факт-процес – послідовна логічна зміна, розвиток чого-небудь; сукупність явищ більш високого ступеня узагальнення (О. Пометун); ланцюг взаємопов'язаних у часі причинами і наслідками подій (К. Баханов); послідовна зміна станів у розвитку (М. Студенікін). Процес як складова фактичного змісту правознавства більш високого рівня, у порівнянні з подіями та явищами, як правило, утворюється шляхом інтегрування останніх. Прикладом процесу є реформування конституційного ладу України з моменту набуття нею незалежності до сучасності. Цей процес, як і будь-який інший, передбачає поділ на етапи, причому практично кожний з них також є міні-процесом з власними стадіями, утворюється подіями.

За своїм складом (структурою) факти державно-правової дійсності можуть бути поділені на елементарні, прості та складні (Є. Вяземський, О. Пометун, О. Стрелова, Г. Фрейман). Відповідно, події є елементарними, явища – простими, а процеси – складними фактами, які у свою чергу, містять події та/або явища, тобто, складні факти є сукупністю (цілісністю) простих та елементарних. М. Студенікін за

даним критерієм розрізняє факти першого і другого порядків. Фактами першого порядку є більш складні факти, які розкриваються через менш складні факти другого порядку [6, 52]. Прикладом, факту першого порядку (складного) є система цивільного права України, яка утворюється фактами другого порядку, як: принцип, норма, інститут, підгалузь цивільного права, причому, норма може розглядатися як елементарний факт по відношенню до правового інституту та підгалузі права, оскільки вони утворюються внаслідок об'єднання правових норм, кожна з яких є первинним ланцюжком системи права. У той же час, враховуючи те, що норма права також має структуру, її можна розглядати як факт першого порядку по відношенню до елементів, з яких вона складається, відповідно, гіпотеза, диспозиція та санкція є фактами другого порядку.

Складним фактом-явищем є посилення впливу європейського права та законодавства, імплементація його норм в українське право; складним фактом-процесом – виборчий процес, що включає прості факти – стадії, які, у свою чергу, формуються елементарними. Простими фактами, що утворюють складний факт-процес виборів є: складання та уточнення списків виборців; утворення виборчих округів, виборчих дільниць, виборчих комісій; висування та реєстрація кандидатів у депутати; проведення передвиборної агітації; голосування; підрахунок голосів виборців та встановлення підсумків голосування; встановлення результатів виборів депутатів та їх офіційне оприлюднення; припинення діяльності виборчих комісій.

За значенням, місцем і роллю в початковому матеріалі факти державно-правової дійсності можна поділити на головні (опорні, основні) та неголовні (другорядні). Поділ за останнім критерієм має особливе практичне значення для опанування змісту шкільної правової освіти кожним учнем. Головними фактами у правознавчому матеріалі є ті, які: суттєво вплинули на розвиток суспільства, держави і права; мають об'єктивно велике значення, презентують основний фактологічний зміст навчального предмета; забезпечують тісний зв'язок з теоретичним матеріалом, уможливають встановлення причинно-наслідкових зв'язків, є безпосереднім підґрунтям для формування в учнів правових понять, правового світогляду, оціночного ставлення. Отже, основні факти є значимими для пізнання правознавства й такими, що формують провідні ідеї предмета. Ґрунтуючись саме на головних фактах, відбувається формування категорій правознавства, на неголовних – понять різного рівня узагальнення (загальності). Правильне визначення вчителем місця і ролі факту детермінує методику формування відповідного поняття, ефективність вивчення правознавчого матеріалу на теоретичному рівні. Значенням факту в навчальному матеріалі

обґрунтовується ступінь його висвітлення. Основні факти, які можуть стати опорними для вивчення різноманітних тем (як прийняття Конституції України 28 червня 1996 р., що заклало концептуальні засади трансформації правової системи держави, потягло за собою принципові зміни всіх галузей національного права та законодавства), підлягають ґрунтовному опрацюванню на уроці, більш повному й детальному розкриттю та закріпленню у вигляді яскравих, емоційно забарвлених уявлень у свідомості й пам'яті учнів (наприклад, повідомлення вчителя про «конституційну ніч»).

До головних фактів у правознавстві, на відміну від історії, можна віднести не лише складні, але й елементарні факти, проте, значення яких, досліджене на теоретичному рівні, опосередковується не лише самою роллю у навчальному матеріалі, а й принциповим значенням для суспільства та держави. Прикладом таких фактів є прийняття, крім Конституції України, Цивільного, Сімейного, Господарського кодексів у 2004 р. Головними за значенням, явищами по суті та складними за структурою є факти демократизації виборчого законодавства, гуманізації кримінального законодавства, розширення сфери дії права й законодавства тощо.

Неголовними (другорядними) фактами є такі, що деталізують основні. Вони не відрізняються значним теоретичним потенціалом, поняття, що формуються на їх основі, є менш загальними, тобто не суттєвими в межах усього курсу, хоча, важливими в контексті вивчення теми чи розділу програми. Наприклад, правопорушення як факт-явище є основним фактом, теоретичний потенціал якого – достатньо великий, оскільки, сформоване на його основі поняття є підґрунтям для формування таких понять, як: адміністративно-правовий, цивільно-правовий, дисциплінарний проступки, злочин. Причини ж як факти, що призвели до вчинення правопорушення, є другорядними й не принциповими для визначення його поняття, хоча й забезпечують формування в уявленні учнів цілісної картини його складу, що є утворенням, яке інтегрує об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону і суб'єктивну сторону правопорушення. Остання, як така, що охоплює особисте ставлення суб'єкта до скоєного ним правопорушення і наслідків, що настали, може передбачати аналіз причин суб'єктивного характеру, які детермінували вчинення особою проступку або злочину.

До неголовних фактів можна також віднести фактичне законодавче закріплення відносин спадкування й спадку, а також спадкодавця та спадкоємця як учасників відповідних правовідносин. Другорядними вони є з огляду на те, що мають дидактичне значення лише для засвоєння матеріалу певної теми, а поняття, сформовані на їх основі, є найменш загальними (окремими). Проте, неосновні факти є необхідними в змісті,

деякі з них сприяють розкриттю й полегшенню засвоєння учнями головних фактів, отже їх не можна відкинути й не включати в правознавчий матеріал. Враховуючи значення для опанування змістом правової освіти в школі, фахівці рекомендують повідомляти учням такі факти коротко й конспективно.

Виходячи із специфіки правознавства як науки і навчального предмета, його *фактичний матеріал можна поділяти за суб'єктами*. Так, суб'єктом прийняття Конституції України (факту-події) є Верховна Рада України; суб'єктом реалізації права на освіту (факту-явища) – учень середньої школи, студент вищого навчального закладу; суб'єктом реалізації права на місцеве самоврядування – територіальна громада; суб'єктами виборчого процесу – виборець, виборча комісія, партія, що висунула кандидатів у депутати, кандидат у депутати, зареєстрований у порядку, встановленому законодавством, офіційний спостерігач від суб'єкта виборчого процесу тощо.

Залежно від галузі права (предмета правового регулювання) розрізняємо факти у сфері дії конституційного, цивільного, сімейного, адміністративного, кримінального та інших галузей права. Під відповідними фактами маємо на увазі елементи державно-правової дійсності (реальності) із специфічними ознаками, суттєві для певної сфери правового регулювання. Так, у галузі конституційно-правового регулювання такими фактами-явищами є: правова охорона Конституції України; система гарантій прав та свобод людини і громадянина; політична система суспільства тощо. У сфері дії сімейного права фактом-подією є легітимація фактичного шлюбу відповідно до Сімейного кодексу від 2003 р.; у сфері дії кримінального права – факт-явище – кримінальна відповідальність неповнолітніх та її особливості, визначені у Кримінальному кодексі від 2001 р. тощо.

У контексті реалізації такої державно-правової закономірності, як закономірність функціонування держави і права, увагу слід акцентувати на факти у правознавстві, що безпосередньо визначаються як юридичні. Під ними юристи розуміють конкретні життєві обставини, з наявністю яких пов'язується виникнення, зміна чи припинення правовідносин. Класифікація юридичних фактів, розроблена в юриспруденції, може бути використана для більш повної характеристики фактичного правознавчого матеріалу. Так, за характером зв'язку факту з індивідуальною волею особи юридичні факти поділяють на: *юридичні дії* – обставини, що пов'язані з діяльністю особи, виявом її волі, наприклад, видання акта певним державним органом або посадовою особою, укладання цивільно-правового договору; *юридичні події* – факти, які не залежать від волі та свідомості суб'єктів правових відносин, проте, тягнуть за собою юридичні наслідки, наприклад, народження (з чим пов'язується набуття

правоздатності), досягнення певного віку (набуття відповідного обсягу дієздатності), тяжка хвороба або втрата годувальника, що тягне за собою певні соціальні виплати відповідно до законодавства.

За тривалістю дії розрізняють: *факти обмеженої (однократної) дії*, наприклад, призначення на посаду міністра, судді; винесення ухвали чи рішення у цивільній справі; *правові стани* – юридичні факти, які діють безперервно тривалий час і постійно породжують юридичні наслідки, наприклад, стан громадянства, стан перебування у шлюбі.

За наслідками, що їх спричиняє юридичний факт: *правоутворюючі* – такі, що тягнуть за собою утворення нових правовідносин, прав та обов'язків у їх суб'єктів, наприклад: наслідком надання згоди Верховної Ради на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України (відповідно до п. 12 ст. 85 Конституції України) є формування уряду й виникнення між ним і міністерствами різноманітних адміністративно-правових відносин; факт укладання шлюбу тягне за собою утворення прав та обов'язків у подружжя, факт народження дитини – прав і обов'язків батьків та дітей; укладання цивільно-правової угоди спричиняє виникнення у суб'єктів, котрі її уклали, нових цивільних прав та обов'язків; *правозмінюючі* – такі, що тягнуть за собою зміну обсягу й змісту правоздатності суб'єктів правових відносин, або перехід їх у нову якість, наприклад, обрання народного депутата України Президентом, або прем'єр-міністром; *правоприпиняючі* – такі, що тягнуть за собою припинення правовідносин, наприклад, юридичним наслідком розлучення є припинення сімейних правовідносин; виконанням зобов'язань за договором припиняються відповідні цивільні правовідносини. За формою вияву: *позитивні*, які викликають позитивні правові наслідки; *негативні*, що не викликають, або викликають негативні правові наслідки. За відповідністю правовим нормам: *правомірні* – такі, що відповідають правовим нормам та *протиправні* (неправомірні), наприклад, вчинення правопорушення.

Поділ юридичних фактів, прийнятий у правознавстві, має не лише велике теоретичне значення, тобто значення для вивчення правознавчого матеріалу на теоретичному рівні, але й практичне. Засвоївши відповідні теоретичні знання, особа зможе аналізувати конкретні життєві ситуації, правильно використовувати юридичні норми для їх правового регулювання.

Висновки. Фактичний матеріал у шкільних правознавчих курсах засвоюється учнями на емпіричному рівні. Детальна класифікація фактів як елементів такого матеріалу має суттєве значення. Використання її вчителем сприятиме методично правильній та ефективній організації процесу пізнання держави та права як предмету правознавства. У результаті проведеного дослідження ми встановили, що факти державно-

правової дійсності поділяються на події, явища, процеси; за складом (структурою) – на елементарні, прості та складні, або факти першого і другого порядку; за значенням, місцем і роллю в початковому матеріалі – головні (основні) і неголовні (другорядні) факти. Їх можна розрізняти за суб'єктами права і предметом правового регулювання. Юридичні факти як конкретні життєві обставини, з наявністю яких пов'язується виникнення, зміна чи припинення правових відносин класифікуються у правознавстві за такими критеріями, як: характер зв'язку факту з волею особи (юридичні дії, юридичні події); тривалість дії (обмеженої дії, факти-стани); наслідки (правоутворюючі, правозмінюючі, правоприпиняючі); форма вияву (позитивні, негативні); відповідність правовим нормам (правомірні, протиправні).

Плануючи навчально-пізнавальну діяльність учнів, доцільно: чітко окреслити фактичний матеріал як основу для засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу на теоретичному рівні, визначити сукупність конкретних фактів, дослідження яких є необхідним для опанування змістом конкретної теми (розділу, курсу, предмету); здійснити класифікацію фактів за різними критеріями з метою визначення їх місця й ролі в навчальному правознавчому матеріалі; правильно встановити ступінь важливості фактів, що допомагає визначити глибину їхнього вивчення в шкільних курсах правознавства; головні факти державно-правової дійсності та юридичні факти розкривати ґрунтовно, докладно, яскраво, а другорядні наводити коротко, стисло, можна винести на самостійне опрацювання учнів; обрати адекватні значенню й сутності фактів прийоми і засоби їх вивчення; максимально використовувати дидактичний потенціал фактичного матеріалу, дослідити його якомога повніше, чим забезпечити: 1) ефективне навчання правознавства на теоретичному рівні, формування в учнів категоріально-понятійного апарату, розуміння ними державно-правових закономірностей, усвідомлення тенденцій тощо; 2) засвоєння учнями досвіду творчої пізнавальної діяльності у розв'язанні проблем, що вирішувалися людством у минулому, а також досвіду ставлення до світу, до людей, до себе, що забезпечує емоційно-ціннісний розвиток особистості; під час відбору фактів передусім звертати увагу на: достовірність, доведеність справжності факту в юридичній науці; значущість для розуміння правознавства, факти мають відбивати головні ідеї юридичної науки й тенденції державно-правової дійсності; максимальну конкретність та можливість створення на їх основі яскравого образу; високий ступінь емоційного впливу; можливість самостійного осмислення їх учнями.

Перспективи подальших пошуків у напрямку дослідження. Подальшого дослідження вимагає теоретичний матеріал у шкільних

правознавчих курсах, а також встановлення співвідношення емпіричного й теоретичного рівнів засвоєння учнями навчального правознавчого матеріалу.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Баханов К. О. Професійний довідник вчителя історії / Костянтин Олексійович Баханов. – Х.: Вид. група «Основа», 2011. – 239 с.
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – Київ: Либідь, 1997. – 376 с.
3. Пальчевський С. С. Педагогіка: Навч. посіб. 2-е вид. / Степан Сергійович Пальчевський – К.: Каравелла, 2008. – 496 с.
4. Пометун О. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К.: Генеза, 2006. – 328 с.
5. Соціально-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула. – К.: «ЕксОб», 2004. – 304с.
6. Студеникин М. Т. Методика преподавания истории в школе: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / М. Т. Студеникин. – М.: Гаманитарный издательский центр ВЛАДОС, 2000. – 240 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Рябовол Лілія Тарасівна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри правознавства Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: методика навчання правознавства учнів основної і старшої школи.